

ЦЕННОСТИТЕ НА ЛИЧНОСТТА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ФУНКЦИОНАЛНАТА ТЕОРИЯ: ИЗСЛЕДВАНЕ В БЪЛГАРИЯ

¹ Ергюл Таир, Валдиной Гоувея, Калина Попова

¹ *Институт за изследване на населението и човека при БАН*

ergyul_tair@yahoo.com

Резюме. Целта на настоящата работа предполага събиране на емпирични доказателства за стабилността на функционалната теория за ценностите в българска извадка, проверка на структурата и съдържанието на модела, както и психометричните характеристики на въпросника за измерване на базисните ценности. В същото време ще се проследят ценностните ориентации в зависимост от пола, възрастта и етническия произход на изследваните лица. Резултатите получени чрез конфирматорен факторен анализ и многомерно скалиране в извадка от 458 лица предоставят подкрепа за теоретичния модел, основаващ се на две широко приети функции: ценностите като насочващи поведението (личностни, централни и социални цели) и като средство за изразяване на потребностите (оцеляване и развитие). Въпреки по-ясното диференциране на дименсията личностни, централни и социални цели, отколкото дименсията оцеляване – развитие, данните съответстват добре на модела, като се обособяват шест базисни ценности (субфункции): стимулация, себеутвърждаване, съществуване, взаимоотношения, надличностни и нормативни ценности. Психометричните характеристики на въпросника за базисни ценности са приемливи за целите на изследването. Установяват се значими различия в основните ценности в зависимост от пола, възрастта и етническия произход на изследваните лица, като юношите в сравнение с по-възрастните оценяват по-високо стимулация, съществуване, себеутвърждаване и нормативни ценности, като е налице и джендър ефект. Етническият произход води до различия в оценките на стимулация и нормативни ценности.

Ключови думи: България; функционална теория; структура на ценностите; съдържание на ценностите; етнически; възрастови и полови различия.

ВЪВЕДЕНИЕ

Ценностите са сред най-често проучваните конструктори в световен план, което позволява не само да се натрупат сравнителни изследвания за желаните цели, интересите и мотивите на личността, отделните групи или култури, но се предоставя и възможност за проверка, подобряване и развитие на различни теоретични модели (напр.

Inghehart, 1989; Hofstede, 2001; Schwartz, 1992; Schwartz & Boehnke, 2004). В литературата съществуват редица популярни теории за ценностите (напр. Rokeach, 1973; Inghehart, 1989; Schwartz, 1992; Triandis, 1995; Hofstede, 2001), които са били обект на теоретични и емпирични анализи от страна на редица български изследователи (напр. Байчинска, 1994, 2011; Василева, 2003; Гарванова, 2013; Илиева, 2009; Кара-

бельова, 2011; Клиничарски, 1989; Папазова, Пенчева 2009; Паспаланова и др. 1997).

Настоящата работа има за цел да провери приложимостта в България на функционалната теория за ценностите, предложена от В. Гоувей (Gouveia, 1998, 2003, 2013; Gouveia et al., 2014) чрез оценка на психометричните характеристики на неговия метод и хипотезите за съдържанието и структурата на модела. Възможностите на предложената теория са демонстрирани в страни като Бразилия (Gouveia et al., 2009; 2014), Испания (Gouveia et al., 2010), Колумбия (Ardila et al., 2012) и др. Предложената теория не противоречи на другите, предполагащи мотивационна основа на ценностите (Inglehart, 1989; Schwartz, 1992), а по-скоро е интегративен модел, макар и пестелив, в който се извеждат 4 основни предположения (Gouveia, 2003; Gouveia et al., 2008). Първо, *човешката природа* – приема се, че природата на човека е доброжелателна или позитивна, поради което ценностите са само позитивни. Въпреки че част от ценностите могат да притежават негативен характер за някои хора (напр. власт, религиозност), все пак тяхната същност е позитивна и те могат да се интегрират в ценностите на самоактуализиращите се личности (Maslow, 1954). Второ, *мотивационна основа* – част от изследователите определят ценностите като трансформации на потребностите (Rokeach, 1973; Schwartz, 2011), но този процес не е очевиден и често се избягва разглеждането им в последващите дефиниции. Обикновено се възприема идеята за ценностите като когнитивни репрезентации на човешките потребности (Kluckhohn, 1951; Maslow, 1954). Трето, *терминален характер* – класификацията на ценностите като терминални и инструментални се оказва езиков проблем: терминалните ценности са съществителни, а инструменталните – прилагателни (Rohan, 2000). Функционалната теория приема ценностите само като терминални, защото те са много по съотнесими към концепцията за ценностите като нещо желано и трансцендентно. Терминалните ценности са висши когни-

тивни обекти, които не се ограничават до непосредствени или биологично належащи цели (Rokeach, 1973). Четвърто, *водещи индивидуални принципи* – дори когато са налице теоретични подходи, базиращи се на ценностите на културите (Hofstede, 2001; Inglehart, 1997), би могло да се каже, че в действителност те са ценности на група индивиди. Културата въплаща ценности, които са били полезни за оцеляването на групата, правейки ги желани, привлекателни. Такива ценности съдействат за продължаването на общността, като поощряват хармоничното съществуване на нейните членове (Merton, 1949/1968 цит. по Gouveia et al., 2014). Следователно, ценностите са замислени като основни категории за ориентация на индивидите.

В съответствие с описаните по-горе предположения се възприемат следните характеристики в определението за ценностите: а) те са концепти или категории; б) относно желани състояния на съществуването; в) те са трансцендентни, т.е. надхвърлят специфичните ситуации; г) притежават различна степен на значимост, важност; д) те насочват, направляват избора и оценката на поведението и събитията; и е) те са когнитивни репрезентации на човешките потребности (Inglehart, 1989; Schwartz, 1992). Съгласно Гоувей и колеги ценностите могат формално да се определят като функционални или като критерии за ориентация, направляващи поведението на личността и когнитивно изразяващи нейните потребности (Gouveia et al., 2008).

ФУНКЦИОНАЛНА ТЕОРИЯ ЗА ЦЕННОСТИТЕ

Функционалният подход е популярен в проучванията на нагласите (Maio & Olson, 2000), но изследванията, оценяващи функциите на ценностите получават по-малко внимание (Gouveia, 2013). В психологическата литература могат да се идентифицират две основни функции на ценностите: 1) те направляват поведението (Rokeach, 1973; Schwartz, 1992); и 2) те са когнитивни репрезентации на потребностите (Inglehart, 1977; Maslow, 1954). Разпозна-

ването на тези две основни функции е в основата на развитието на функционалната теория за ценностите (Gouveia, 1998, 2003, 2013; Gouveia et al., 2014), която допуска, че те формират две функционално различни дименсии. Предлага се теоретична рамка с двуменсионална структура в зависимост от функциите, които ценностите изпълняват по отношение на насочване на поведението (кръг на целите) и удовлетворяване на потребностите. В резултат на това се получават шест подскали (субфункции) или основни ценности, като всяка от тях се измерва с помощта на 3 ценности (маркери). Структурата и съдържанието на модела са представени в табл. 1.

Първата дименсия представлява „кръга на целите“ и се базира на типа ценностна ориентация при насочване на поведението, т.е. целите могат да бъдат личностни, централни или социални. Втората дименсия „ниво на потребностите“ се основава на типа мотивация, която ценностите изпълняват, репрезентирайки потребностите на личността (оцеляване или развитие). Тези функции произтичат основно от еволюционните условия, свързани с развитието на човека. За да оцелеят в една враждебна среда хората трябва: (а) да създадат връзки с другите, докато станат способни да вземат собствени решения за оцеляването

си; (б) да се справят с условията, заплашващи групата; (в) да добият представа за множеството значения, които социалните интеракции предоставят (Baumeister, 2005; Tooby and Cosmides, 1990; цит. по Gouveia et al., 2014). Това усилие за автономно поведение от една страна, а от друга – съхраняване на връзката с по-голямата група, води до функционален и интегриран набор от ценности, които насочват поведението (Gouveia et al., 2014). Втората функционална дименсия представлява изява на потребностите, които ако не се удовлетворят застрашават както оцеляването на индивида, така и на непосредствената социална група и на вида като цяло. Тези основни биологични и социални потребности се разглеждат като свързани с оцеляването (справяне със заплахите) или свързани с развитието на личността, като последните стават по-важни, когато основните потребности биват удовлетворени (Baumeister, 2005, Welzel et al., 2003; цит. по Gouveia et al., 2014; Maslow, 1954).

Насочване на поведението. Личностните и социалните ценности са двата типа терминални ценности, определени от М. Рокич (Rokeach, 1973). Лицата, водени от личностни ценности (напр. вълнуващ живот, вътрешна хармония) са егоцентрични или с личностен фокус, докато тези, ръко-

ТАБЛИЦА 1
ФАСЕТИ, ДИМЕНСИИ И ОСНОВНИ ЦЕННОСТИ ВЪВ ФУНКЦИОНАЛНАТА ТЕОРИЯ

		Ценностите като насочващи поведението (кръг на целите)		
		Личностни цели (индивида сам по себе си)	Централни цели (основна цел в живота)	Социални цели (индивида в обществото)
Ценностите като изява на потребностите (ниво на потребностите)	Потребности, свързани с просперитет, развитие (възможности)	Стимулация, вълнение Емоция Удоволствие Сексуалност	Надличностни Красота Знание Зрялост	Взаимоотношения Обич (любов) Принадлежност Подкрепа
	Потребности, свързани с оцеляването (заплахи)	Себеутвърждаване Власт Престиж Успех	Съществуване Здраве Стабилност Оцеляване	Нормативни Послушание Вяра Традиция

водени от социалните (напр. истинско приятелство, мирен живот) са насочени към общността или фокусът им е междуличностен. Личностните и социалните ценности определят дали индивидът ще бъде насочен към себе си или групата като основна единица за оцеляване (Schwartz, 1992). Емпиричните изследвания представят също така и ценности, които не са нито напълно социални, нито напълно личностни, като например здраве, знания и зрялост (Mueller & Wornhoff, 1990; цит. по Gouveia et al., 2014). Някои изследователи отнасят този набор от ценности към представляващите смесени интереси (напр. универсализъм и сигурност в модела на Ш. Шварц) или като опозиция на други ценности (напр. ценностния тип стимулация на Ш. Шварц) в настоящия модел се приема по-различна перспектива (Gouveia et al., 2014). Според функционалната теория тези ценности, които не са нито изцяло лични, нито изцяло социални се приема, че са разположени между двата типа, защото не са ограничени до дихотомията себенасоченост или насоченост към обществото. Тези ценности се обозначават като централни. В допълнение се предполага, че този набор от ценности е жизнен източник на други, отразяващи основните цели в живота, и които могат да съответстват на базисните (напр. оцеляване) или на по-основните ценности (напр. себеактуализация). Накратко, първата функционална дименсия разграничава ценностите в зависимост от ориентацията на преследваните цели като личностни, централни или социални цели.

Изразяване на потребности. Въпреки че различни автори са предполагали наличието на връзка между ценностите и потребностите (Maslow, 1954; Rokeach, 1973), малко са емпиричните изследвания на ценностите, базиращи се на потребности (Calogero, Bardi, & Sutton, 2009; цит. по Gouveia et al., 2014). В литературата има автори, които представят, че всички ценности могат да бъдат класифицирани като материалистични (прагматични) или хуманистични (идеалистични) въз основа на потребностите, които изразя-

ват (напр. Inglehart, 1977). Материалистичните ценности изразяват основните биологични и социални потребности като храна и контрол на придобивките, които гарантират оцеляването на индивида, непосредствената социална група и вида. Хуманистичните ценности изразяват потребности, които стават водещи, когато базисните са удовлетворени (Inglehart, 1977; Maslow, 1954), като потребност от знание, себеоценка, интелектуална и емоционална стимулация (Baumeister, 2005 цит. по Gouveia et al., 2014). Материалистичните ценности предполагат ориентация към конкретни практични цели и нормативни правила. Лицата, които се водят от материалистични ценности са склонни да мислят в по-биологичните термини на оцеляването, акцентирайки върху собственото си съществуване и условията, които го осигуряват. Обратно, лицата, водени от хуманистични ценности се основават на по-абстрактни принципи и идеи, свързани с творчество, широта на възгледите и по-малка зависимост от материалните блага. В сравнение с материалистичните, хуманистичните ценности са по-малко специфични и насочени към конкретни цели (Inglehart, 1977). Материалистичните ценности изразяват потребностите за оцеляване, докато хуманистичните потребности за развитие. Следователно, втората функционална дименсия разграничава ценностите в зависимост от типа потребности, които изразяват – тези на оцеляването или тези на развитието.

СЪДЪРЖАНИЕ И СТРУКТУРА НА ЦЕННОСТНИТЕ ФУНКЦИИ

Функционалните дименсии, както беше посочено по-горе, могат да бъдат описани в рамка от три по две, като се извеждат три широко преследвани цели (личностни, централни или социални) и две широко изразени потребности (оцеляване или развитие). Съчетанието на тези функции извежда шест специфични субфункции или основни ценности. Табл. 1 представя освен рамката на модела и специфичните марке-

ри ценности, които изразяват всяка от 6-те основни ценности:

Ценности на съществуването. Най-основните физиологични потребности и потребността от сигурност са представени чрез ценностите, свързани със съществуването (Maslow, 1954; Ronen, 1994). Тези ценности са съвместими с личностните и социалните цели в рамката на изява на потребностите, свързани с оцеляването, защото основната цел на ценностите на съществуването е да се осигурят базисните условия за биологично и психологично оцеляване. По този начин ценностите на съществуването са източник за себеутвърждаващите и за нормативните ценности.

Себеутвърждаващи ценности. Тези ценности изразяват потребността за оцеляване и фокусът е върху личностните цели. Тези ценности произтичат от личната и материалистична ориентация и са от съществено значение за самооценката (Maslow, 1954; Ronen, 1994). Макар да произтичат от материалистичните и личните постижения, тези ценности са важни също за успешните социални взаимоотношения и институционалното функциониране (Schwartz, 1992). Лицата, ръководени от себеутвърждаващите ценности виждат йерархията като важна демонстрация на личната си компетентност. Такива хора оценяват личните области и вземат по-скоро практични решения.

Нормативни ценности. Тези ценности също изразяват потребността на оцеляване, но се фокусират и върху социални цели. Нормативните ценности когнитивно представляват потребността от контрол, както и предварителните условия за удовлетворяване на базисните потребности (Korman, 1974; Maslow, 1954; институционалните и социалните изисквания според Schwartz, 1992). Те се фокусират върху социалните правила с предимно материалистичен водещ принцип, отразяващ важността на съхранение на собствената култура и традиционните норми (Gouveia et al., 2002), където подчинението на авторитетите е важно.

Надличностни ценности. Подобно на съществуването тези ценности се фоку-

сират върху конкретни цели, но изразяват и потребността за успех, просперитет. Надличностните ценности представляват потребности от по-висок порядък като потребност от естетика, знание и себеактуализация (Maslow, 1954; Ronen, 1994), наблягайки на по-абстрактни идеи, които са над конкретните или материалистичните цели (Inglehart, 1977). Те водят до по-добро разбиране и усвояване/майсторство на физическата и социалната среда (Baumeister, 2005; цит. по Gouveia et al., 2014). Надличностните ценности са източник за ценностите на хедонизма, стимулацията и взаимодействията.

Ценности, свързани със стимулация (вълнение). Тези ценности представляват потребността за развитие с фокус върху личните цели. Физиологичните потребности за удовлетворение, разнообразие, удоволствие (или хедонизъм Maslow, 1954; Ronen, 1994) са когнитивно представени от ценностите на вълнението/стимулацията. Изразяват по-скоро лична, неконформистка ориентация, допринасяйки за насърчаване на промяната и иновациите (Gouveia, 2013). Лицата водени от такива ценности не са ориентирани към материални цели в дългосрочен план (Guerra et al., 2012).

Ценности, свързани с взаимоотношения. Тези ценности също изразяват потребността за развитие, но фокусът е върху социалните цели, като са от съществено значение за регулирането, създаването и поддържането на междуличностните взаимоотношения. Общата съдба и емоционалните преживявания са свързани с тези ценности, които представляват потребността от принадлежност, обич/любов и свързаност (Korman, 1974; Maslow, 1954). Лицата, ръководени от тези ценности разглеждат социалните контакти като цел сами по себе си.

Така предложеният модел се основава на функции на ценностите, обсъдени в съществуващата литература, като има прилики с някои налични модели, по-специално с тези на Ш. Шварц (Schwartz, 1992) и Р. Ингълхарт (Inglehart, 1977). Гоувейя тества

сходствата между собствения си модел и този на Шварц, като анализира заедно 10-те мотивационни типа в модела на Шварц и 6-те основни ценности в неговия модел (Gouveia, 2003). Въпреки числената разлика мотивационните типове лесно се идентифицират в съответствие с функционалните ценности. Например, ценностите на успеха отразяват тези на постижение и власт в модела на Шварц, докато ценностите на съществуването не са добре представени в модела на Шварц (Gouveia et al., 2014). Функционалната теория прилича на модела на Ингълхарт, като и в двата модела се прави разграничение между материалистични/прагматични и хуманистични/идеалистични ценности (Gouveia et al., 2014). Независимо от тези прилики функционалната теория представя нова концептуална основа чрез съчетаване на различните традиции в изследването на ценностите в единна рамка. Така предложената теория може да се приема за подобрене или опит за усъвършенстване на съществуващите вече модели.

ВЪЗРАСТОВИ ПРОМЕНИ В ЦЕННОСТИТЕ

Важността, която личността приписва на определени цели в живота, като например личностно развитие, намиране на партньор, създаване на потомство, оцеляване и др. са в значителна степен свързани с възрастта. Поради факта, че ценностите отразяват процеса на адаптация, определят мотивационните цели и др., могат да се очакват определени изменения в ценностите в зависимост от задачите на развитието през отделните възрастови етапи. Шварц предлага три основни източника, които могат да предизвикат изменения в ценностните ориентации: жизнения етап, физическото остаряване и кохортния ефект (Schwartz, 2005). Измененията в ценностите могат да са в резултат на промени в жизнените роли и изискванията на средата в различните жизненни стадии (напр. брак, отглеждане на деца, овдовяване и др.). Например, младите са ориентирани към намиране на партньор, сексуална интимност (Erikson, 1959;

Kenrick et al., 2010), поради което може да се очаква, че ценностите, свързани с тези цели ще са по-важни за тях, отколкото за по-възрастните лица.

Изменения в ценностите могат да настъпят поради физиологични или биологични изменения (напр. зрялост, загуба на умения и др. виж Costa & McCrae, 2006). По време на юношеството нараства търсенето на нови стимули, идентичност, партньори, докато при по-възрастните, поради намаляване или загуба на енергия, и др. тези стимули са по-малко важни. Изследванията представят, че възрастните дават по-голям приоритет на ценностите, свързани с поддържане на социалните норми и по-малко с търсене на усещания (Robinson, 2013; Schwartz, 2005; Tamayo, 1988).

Разбира се, че измененията в ценностите могат да са в резултат на промени в икономическото развитие, демократизацията, политическата и икономическата стабилност. Ингълхарт представя, че измененията в ценностите от традиционни към модерни и към постмодерни е резултат на изменението в социалната среда от традиционно към индустриално и постиндустриално развитие (Inglehart, 1997). Разширяването на неговото изследване чрез Световното изследване на ценностите през годините представя значими кохортни различия в ценностите (напр. Welzel, 2014), като икономическите и образователните ресурси налични в критичните моменти на развитие на индивида оформят ценностните ориентации на цели поколения. Трябва да се посочи, че кохортният ефект не е задължително да бъде в конфликт с жизнения стадий и/или физическите изменения в резултат на остаряването. Целите, които се оформят в определен период отразяват конкретните изисквания на средата и оформят индивида в дадената кохорта и в специфичния жизнен стадий. Има изследвания, които представят, че връзката между възрастта и ценностите е линейна (Schwartz, 2005), макар да са налице и данни, че ценностите не винаги са линейно свързани с възрастта (Robinson, 2013), както са налице и взаимодействия между пол и възраст (Tamayo, 1988).

В рамките на функционалната теория за ценностите, изхождайки от тяхната мотивираща и ориентираща роля (определяне на целите и предоставяне на енергията, за тяхната реализация) могат да се очакват различия в ценностите в зависимост от възрастта и пола. От позицията на ценностите, свързани със *стимулация* можем да кажем, че младите обикновено са в по-голяма степен хедонистични и търсещи стимули (Gouveia et al., 2015; Schwartz, 2005). Като тенденцията за стимулация ще спада с възрастта, поради навлизането на различни жизненни задачи (отглеждане на деца, кариерно развитие) и заради влошаването на сензорните умения с възрастта (напр. Costa & McCrae, 2006). Още повече, че мъжете в по-голяма степен са социално окуражавани да проучват и доминират над средата, поради което стимулацията ще бъде по-важна за младите, и в частност мъжете (Gouveia et al., 2015).

По отношение на *себеутвърждаващите* ценности от младите се очаква да получават високи оценки в училище, да се реализират, когато завършат, да покажат капацитета си, да подкрепят семейството и др., които повишават шансовете им да намерят партньор в живота (Erikson, 1982; Robinson, 2013). Тази мотивация се очаква да бъде висока в юношеството и да спадне, когато се постигне професионална стабилност. Поради факта, че жените обикновено се възприемат като по-малко ориентирани към себеутвърждаващите ценности (Schwartz & Rubel, 2005), могат да се очакват взаимоотношения между пол и себеутвърждаващите ценности (Gouveia et al., 2015).

Надличностните ценности отразяват зрелостта, оценяването на красотата и знанието, поради което се очаква да нарастват с възрастта, като в някои изследвания се установяват и полови различия или по-конкретно, жените оценяват по-високо ценностите, свързани с универсализъм (Schwartz & Rubel, 2005). Ценностите, свързани с оцеляване предполагат по-сложни взаимоотношения, защото те са свързани както с физическото и мате-

риалното благополучие, така и с другите в обкръжението (Gouveia et al., 2015). Предполага се, че тези ценности са по-ниски при младите и нарастват с преминаването в други етапи от живота, когато напр. се отглеждат деца. Вероятно, когато децата пораснат и станат самостоятелни ще спадат отново. От гледна точка на еволюционна теория бихме очаквали жените в по-голяма степен да оценяват тези ценности, отколкото мъжете. В същото време, надличностните и ценностите, свързани с оцеляването отразяват потребността от основна цел в живота, поради което е възможно да са високо оценени във всички възрастови групи. Има изследвания, които представят, че ценностите на оцеляването стават по-важни по-късно в живота (Robinson, 2013; Schwartz, 2005).

Ценностите, свързани с *взаимоотношението* би трябвало да са важни за всички възрастови групи, защото те са социално ориентирани и важни за благополучието независимо от възрастта. Също така може да се очаква, че с нарастване на възрастта тези ценности ще се оценяват по-високо, като тези очаквания са в съответствие с данните за чертата доброжелателност от модела за „Големите пет“. Имайки предвид важноста на социалните контакти и мрежи за жените бихме могли да очакваме взаимоотношението да получат по-висока оценка при тях.

Нормативните ценности отразяват стабилността и консервацията, поради което бихме очаквали тяхното нарастване с възрастта. По-възрастните е по-вероятно да поддържат социалния ред, създаден по тяхно време (Robinson, 2013; Rokeach, 1973; Schwartz, 2005; Tamayo, 1988).

В изследване върху голяма бразилска извадка ($N = 36845$; 12–65 г., $M = 28.0$, $SD = 12.62$) Гоувея и колеги установят различни изменения в ценностите при мъжете и жените (Gouveia et al., 2015). При жените ценностите, свързани със *стимулация* нарастват по време на юношеството и ранната зрялост, след което започват да спадат и губят своята ценност в средната и късна зрялост. При *себеутвърждаващите* цен-

ности не се наблюдават полови различия, като моделът за изменение през годините следва този на стимулацията. *Надличностните* ценности показват нарастване през юношеството и ранната зрялост за жените, като остават стабилни след 35 г. Моделът при мъжете следва този на жените през юношеството и ранната зрялост, но има нарастване по-късно и в зрелостта. Ценностите, свързани със *съществуването* при мъжете и жените нарастват през юношеството и ранната зрялост, спадат през средната зрялост и нарастват по-късно отново, като няма статистически значими нараствания след 35 г. При ценностите, свързани със *взаимоотношенията* полът опосредства възрастовите изменения. При жените има нарастване през юношеството, но остават стабилни след 18 г., докато при мъжете, нарастват в юношеството и продължават в периода 19–34 г., като стават стабилни някъде по-късно в средната и късна зрялост. Като цяло, жените имат по-голямо нарастване в ценностите, свързани с взаимоотношения, отколкото мъжете. При *нормативните* ценности, няма съществени полови различия, като има спад през юношеството, нарастване в ранната зрялост и стабилен период в средната зрялост, последван от понижение в късна зрялост.

В обобщение, бразилското изследване представя, че ценностите, предложени от функционалната теория се променят през жизнения път на личността в съответствие с теоретичните очаквания в психология на развитието (напр. Erikson, 1959, 1982), но специфичните ценности имат различно значение за мъжете и жените (Gouveia et al., 2015). Позиция, която противоречи на по-ранните предположения, че ценностите са стабилни след първоначалната лична и културна социализация (Hofstede, 2001; Rokeach, 1973). В съответствие с резултатите от изследванията на личността (напр. Costa & McCrae, 2006), цялостните изменения в ценностите след 30 г. са по-слаби, но възрастовите изменения се различават при отделните ценности. Например, по-видимите изменения в себеутвърждащите и

нормативните ценности са във възрастовия период след 45–65 г. (Gouveia et al., 2015). Измененията зависят и от ценностите, като при някои от тях връзките са линейни (надличностни и взаимоотношения), докато при други са обърнати U-образни (съществуване и стимулация), като нарастват с възрастта и после спадат отново. При нормативните ценности има U-образно изменение с ясно понижение в юношеството и стабилно нарастване след това, като ефектът е по-силен при жените. При себеутвърждащите ценности измененията са по-скоро кубични, като нарастват през юношеството, спадат в ранната зрялост и нарастват отново след това. Посочените възрастови изменения са обясними както от позициите на развитието, така и от мотивационна роля, която притежават или отразяват по отношение на потребностите на личността (Gouveia et al., 2015).

ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И ХИПОТЕЗИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на настоящата работа е да оцени психометричните характеристики на метода за измерване на функционалните ценности в българска извадка, като се провери съдържанието и структурата на предложения модел. В същото време ще се проследят ценностните ориентации в зависимост от пола и възрастта, както и етническият произход на изследваните лица.

Задачите на изследването включват:

- 1) Да се провери съдържанието на предложения модел, като се оцени доколко 18-те ценности (маркери) се вписват в изведените шест ценностни субскали: съществуване, себеутвърждаване, стимулация (вълнение), взаимоотношения, нормативни и надличностни ценности, разположени в двумерационална структура.
- 2) Да се проследят ценностните ориентации в зависимост от пола, възрастта и етнически произход на лицата.

Хипотези на изследването

Очакваме, че в българската извадка ще се възпроизведе предложението функционален модел за ценностите, като ще се обособят шест субскали, оформени по дименсията лични, централни и социални ценности (кръг на целите) и по дименсията развитие – оцеляване (ниво на потребностите).

Допускаме също така, че ще са налице значими различия в ценностите в зависимост от индивидуалните и социодемографските характеристики на изследваните лица. По-конкретно, очакваме значими различия в ценностните ориентации на мъжете и жените при съществуване, стимулация, взаимоотношения и надличностни ценности, като въз основа на литературния обзор допускаме, че мъжете ще оценяват по-високо стимулация, а жените – взаимоотношения и надличностни ценности. Очакваме и значими възрастови различия, като младите ще оценяват по-високо стимулация и себеутвърждаване. Етническият произход очакваме да доведе до значими различия в ценностите, като стимулация ще е по-високо оценена от лицата с български произход, докато нормативните ценности ще се оценят по-високо от лицата с турски произход.

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Инструментарий на изследването. Методът на изследването включва въпросник за базисни ценности и социодемографски данни. Въпросникът за базисните ценности (the Basic Values Questionnaire, BVQ, Gouveia, 2003) съдържа 18 специфични ценности или маркери (здраве, сексуалност, успех и т.н.). Посочените ценности представят шестте субфункции: *стимулация/възбуждане* (емоция, удоволствие и сексуалност), *себеутвърждаване* (успех, власт и престиж), *съществуване* (здраве, оцеляване и стабилност), *надличностни ценности* (красота, знание и зрялост), *взаимоотношения* (обич/любов, социална подкрепа и принадлежност) и *нормативни ценности* (покорство, традиция и религиозност). Всяка ценност е представена с две кратки

обясняващи твърдения. Напр. *Традиция. Да следваш социалните норми на твоята страна; да уважаваши традициите на обществото, в което живееш.* За оценка на ценностите се използва 7-степенна Ликертова скала от от 1 „напълно не е важна“ до 7 „много е важна за мен“. Преводът от английски език на български език е осъществен от трима експерти – двама психолози и един лингвист. При превода се предпочитат съдържателния или приетия вече в българската психологическа литература превод на отделните понятия и термини, като напр. запазване на българските означения на ценностите, осъществени при адаптацията на модела на Ш. Щварц при съвпадение.

Извадка на изследването. Изследването на базисните ценности е осъществено в периода 2014–2015 г., като извадката включва 458 лица, от които 243 мъже и 215 жени. По етнически произход 310 от лицата се определят като българи, 142 като турци и 6 – друго. Във възрастов план 50% от участниците са на 18 год. (ученици от професионални гимназии в голям областен град), от които 146 мъже и 82 жени. Останалите 50% от лицата са от цялата страна на възраст 19–71 год. ($M = 39.8$, $SD = 13.25$), като има равномерно представителство във всички възрасти. Поради това при оформяне на възрастовите групи те статистически са разделени на две групи – първа група лица до 18 години и втора – лица от 19 до 71 г.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

ВЪТРЕШНА КОНСИСТЕНТНОСТ НА МЕТОДА

На първо място ще представим резултатите от дескриптивните статистики и анализа на надеждността на субскалите в метода за базисните ценности. На Табл. 2 се вижда, че средните стойности (колона 2) на 6-те основни групи ценности в изследването са високи (4.99–5.99) и относително близки по между си. Следователно, бихме могли да приемем, че предложените ценности са високо оценени в българското изследване, като все пак на преден план излизат ценностите, свързани със *съществуване*,

взаимоотношения и надличностните или централни ценности (красота, знание, зрялост). Най-ниско са оценени себеутвърждаващите ценности. Оценкаите са близки до получените в Бразилия (Gouveia et al., 2014) и Колумбия (Ardila et al., 2012), като средните оценки варират между 4.70/5.10 и 6/6.25 и на преден план излизат отново съществуване, взаимоотношения и надличностни ценности.

Коефициентите за вътрешна консистентност на отделните субскали, измерени чрез α на Кронбах, са умерени и варират между .53 – .64, което може да се обясни с чувствителността към броя на айтемите в отделните субскали (по 3 айтема в субскала). Цитираните по-горе изследвания с метода представят стойности на α на Кронбах за субскалите, вариращи от .53 до .60 в Бразилия и .44 и .68 в Колумбия (Gouveia et al., 2014; Ardila et al., 2012). В други изследвания на ценностите също се констатира ниски коефициенти на надеждност, като напр. в изследване на Ш. Шварц се докладват стойности от .39 до .64 за традиция при доста повече айтеми в субскалата (Schwartz, 2005). В същото време, интер-

корелациите между субскалите, вариращи от .26 до .54 свидетелстват за хомогенност (еднородност). Като цяло можем да приемем, че психометричните характеристики на метода за базисните ценности е приемлив за целите на изследването.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ФУНКЦИОНАЛНИЯ МОДЕЛ ЗА ЦЕННОСТИТЕ

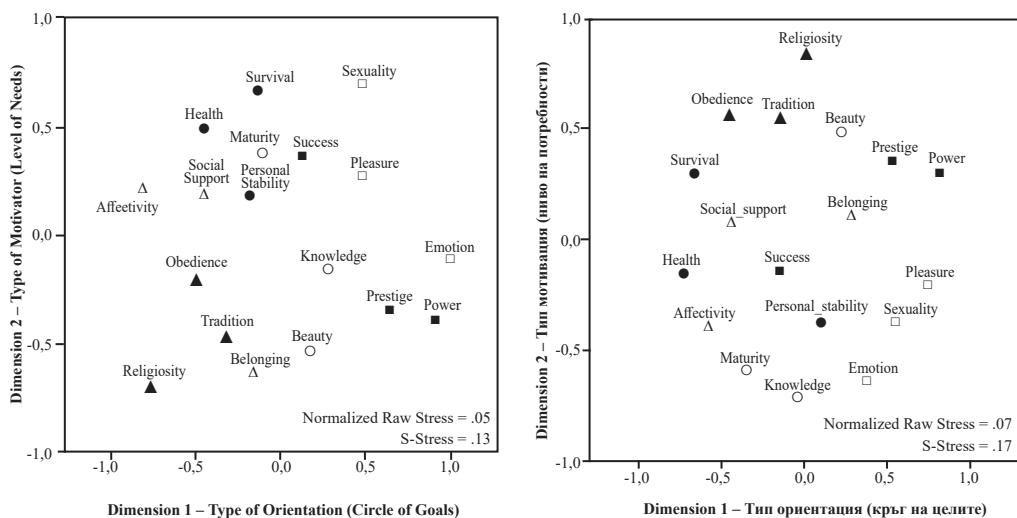
На второ място ще разгледаме резултатите за съдържанието на функционалния модел за ценностите. Проверката на хипотезата за съдържанието се осъществява по модела, реализиран от Гувей и колеги. Чрез конфирматорен факторен анализ върху 18-те маркери от Въпросника за базисните ценности Гувей и колеги установяват като най-подходяща шест-факторната структура на функционалния модел (Gouveia et al., 2014). Конфирматорният факторен анализ е извършен по метода на максималната вероятност (maximum likelihood – ML) с LISREL 8.80. Индексите, както от оригиналното, така и от осъществената проверка на 6-факторната структура в настоящото изследване са представени на табл. 3.

ТАБЛИЦА 2
ЧЕСТОТЕН АНАЛИЗ И НАДЕЖДНОСТ НА СУБСКАЛИТЕ В МЕТОДА ЗА БАЗИСНИ ЦЕННОСТИ

Базисни ценности (субфункции)	<i>M</i>	<i>SD</i>	α на Кронбах	Средни интеркорелации	Корелационна матрица (Pearson)				
1. Стимулация	5.19 (4)	1.11	.64	.38					
2. Себеутвърждаване	4.99 (6)	1.02	.53	.27	.52				
3. Съществуване	5.99 (1)	.89	.60	.34	.41	.41			
4. Надличностни	5.44 (3)	.91	.55	.30	.45	.46	.56		
5. Взаимоотношения	5.64 (2)	.99	.60	.33	.41	.45	.51	.54	
6. Нормативни	5.11 (5)	1.12	.55	.30	.26	.42	.45	.44	.46
					1	2	3	4	5

ТАБЛИЦА 3
ИНДЕКСИ ЗА ШЕСТ ФАКТОРНАТА СТРУКТУРА НА МЕТОДА ЗА БАЗИСНИ ЦЕННОСТИ В БРАЗИЛСКА И БЪЛГАРСКА ИЗВАДКА

Извадка	χ^2 (df)	GFI	CFI	RMSEA (C190%)	SRMR	ECVI	CAIC
Бразилска (N=13 414)	13170.15 (120)	.90	.90	.090 (.089 -.091)	.064	.99	13705.86
Българска (N=450)	471.86 (120)	.90	.93	.081 (.073 -.089)	.058	1.28	1215.68

а) Бразилска извадка

б) Българска извадка

ФИГУРА 1. ПРОСТРАНСТВЕНА ОРИЕНТАЦИЯ НА ЦЕННОСТЕТА МАРКЕРИ ЧРЕЗ МНОГОМЕРНО СКАЛИРАНЕ В БРАЗИЛСКАТА И БЪЛГАРСКАТА ИЗВАДКА

▲ се отнасят за социалните ценности, ● за централните и ■ за личностните ценности; черните символи се отнасят за ценностите, свързани с оцеляване, а белите за ценностите на развитието

Проверката на структурата на модела се осъществява чрез многомерно скалиране (MDS) със z-трансформирани евклидови разстояния с PROXCAL алгоритъм в SPSS. Получената свободна (неограничена) структура в българската извадка е представена паралелно с резултатите от голямо бразилско изследване на следващата фиг. 1.

Може да се приеме, че предложеният модел с две дименсии се потвърждава, като разграничението по дименсията лични, централни и социални ценности (кръг на целите) е по-ясно дефинирано, отколкото по дименсията развитие – оцеляване (ниво на потребностите). Стойностите на коефициента ϕ на Tucker .98 в бразилската и .96 в българската извадка свидетелстват, че разположението на 18-те маркери ценности съответстват добре на предложената теоретичната структура. Настоящите резултати, както и осъществените досега проверки на модела в Бразилия (Gouveia et al., 2009; 2014), Испания, Колумбия и др. (Gouveia et al., 2010; Ardila et al., 2012)

потвърждават, че 18-те маркери ценности добре представят съдържанието и структурата на теоретичния модел и могат да се използват за изследване на ценностите на личността.

РАЗЛИЧИЯ В ЦЕННОСТИТЕ В ЗАВИСИМОСТ ОТ ИНДИВИДУАЛНИТЕ И СОЦИОДЕМОГРАФСКИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

На трето място подробно ще разгледаме различията, които се установяват в ценностите на изследваните лица в зависимост от някои техни индивидуални и социодемографските характеристики. Както беше посочено при описанието на извадката, 50% от участниците в изследването са на 18 г. възраст, а останалите са равномерно разпределени във диапазона 19–71 г., поради което ще разгледаме ценностните избори при юношите (18 г.) и останалите (19–71 г.). След това, поради установените различия в някои от ценностите на мъжете и жените (напр. Gouveia et al., 2015;

Schwartz & Rubel, 2005), ще проследим основните ценности по отделно между мъжете и жените в обособените две възрастови групи. Верифицирането на различията се осъществява чрез дисперсионен анализ, като първоначално се прилага многомерен дисперсионен анализ (MANOVA) със зависими променливи 6-те субфункции, а след това са проведени еднофакторни и двуфакторни дисперсионни анализи (ANOVA), за да се оцени различието по отделните субфункции на ценностите. Навсякъде при дисперсионните анализи на 6-те субфункции възприемаме ниво на значимост $p < 0.008$, а при проведените анализи на 18-те ценности $p < 0.003$ с корекция на Бонферони за множествени сравнения.

На табл. 4 са представени резултатите от дисперсионния анализ (MANOVA: Wilk's Lambda = (6,442) = 6.09, $p = 0.001$), от които се вижда, че статистически значими различия, макар и слаби, са налице между юношите и по-възрастните при *стимулация*, *съществуване*, *себеутвърждаване* и *нормативни* ценности, които са по-високо оценени от юношите (сила на ефекта η^2_p е от 0.02 до 0.04). Тези възрастови различия

в ценностите бихме могли да приемем, че са по-характерни за мъжете (вж. предпоследна колона в табл. 5), отколкото за жени, защото статистически значими различия в оценките на мъжете и юношите се установяват при стимулация, съществуване, себеутвърждаване и надличностни ценности. Възрастови различия при жените се установяват единствено при нормативните ценности, които са по-високо оценени при 18 г., отколкото при жените на 19–71 г. (вж. последна колона в табл. 5). В допълнение, осъщественият корелационен анализ между възрастта и ценностите в групата 19–71 г. представя, че са налице слаби до умерени негативни връзки между възраст и *съществуване* ($r = -.16, p < 0.05$), *стимулация* ($r = -.30, p < 0.001$), *взаимоотношения* ($r = -.25, p < 0.001$). С други думи, в нашето изследване се установи, че с нарастване на възрастта слабо спада значимостта на ценността съществуване, в умерена степен на стимулация, взаимоотношения и донякъде себеутвърждаване ($r = -.18, p < 0.001$ при групата на 18 г.). Следователно можем да заключим, че за българските юноши са важни най-вече ценности като здраве,

ТАБЛИЦА 4
РЕЗУЛТАТИ ОТ ДИСПЕРСИОННИЯ АНАЛИЗ ЗА ОСНОВНИТЕ ЦЕННОСТИ ПРИ
ДВЕТЕ ВЪЗРАСТОВИ ГРУПИ (18 г.: N=228, 19-71 г.: N=221)

Основни ценности		Mean	SD	F
Стимулация	18 г.	5.39	1.15	F=16.14* $\eta^2_p=0.04$
	19–71 г.	4.97	1.03	
Себеутвърждаване	18 г.	5.16	1.04	F=14.20* $\eta^2_p=0.03$
	19–71 г.	4.80	0.97	
Съществуване	18 г.	6.10	0.95	F=7.12* $\eta^2_p=0.02$
	19–71 г.	5.87	0.82	
Надличностни	18 г.	5.49	0.95	
	19–71 г.	5.39	0.87	
Взаимоотношения	18 г.	5.63	1.06	
	19–71 г.	5.65	0.92	
Нормативни	18 г.	5.24	1.15	F=7.10* $\eta^2_p=0.02$
	19–71 г.	4.96	1.07	

* $p < 0.008$

оцеляване, стабилност, удоволствие, емоция, в значителна степен успех, престиж, обич и подкрепа. В рамките на изследвания модел, при младите българи по-високо са оценени ценностите, които представят потребности, свързани с оцеляване, докато тези, представящи потребността за развитие единствено стимулация е по-високо оценена. Бихме могли да приемем, че по-добре са изразени личностните цели, защото високо са оценени и двете възможни, а именно стимулация и себеутвърждаване.

Получените резултати са в синхрон с множество български изследвания с младежи, като например едно по-ново изследване със студенти (средна възраст 22,9) установява важността на ценностите, изразяващи хедонизъм, себеутвърждаване и постижения (Таир, Sortheix, 2011). Гарванова през 2005 г. представя, че като най-значима ценностна категория при студенти се утвърждава себенаоченост, следвана от сигурност, доброжелателност, постижения и хедонизъм (Гарванова, 2013). Изследва-

ния на български автори върху главните жизнени цели или най-значимите ценности на студентите от 90-те г. на миналия век до днес представят, че такива са: здраве, лична свобода, интересна работа, добри приятели, приятни емоции, удоволствие, самостоятелност, себенаоченост, постижения и др. (цит. по Байчинска, 2011). Изследванията установяват, че при студентите доминира индивидуалистичният тип нагласи свързани с преследване на успех, социално признание, вътрешна хармония и хедонизъм (Пацева и Момов, 1998; цит. по Гарванова, 2013). Силгиджиян и сътр. Също представят, че младежите предпочитат ценности, които описват индивидуалистичната ориентация в контекста на всекидневното поведение (Силгиджиян, Карабелъова, Герганов, 2003; цит. по Гарванова, 2013).

В настоящото изследване в съответствие с очакванията се констатира и полови различия в ценностните избори (MANOVA: Willk's Lambda $F = 8.59 (6,443), p < 0.001$),

ТАБЛИЦА 5
РЕЗУЛТАТИ ОТ ДИСПЕРСИОННИЙ АНАЛИЗ ЗА ОСНОВНИТЕ ЦЕННОСТИ ПРИ
ДВЕТЕ ВЪЗРАСТОВИ ГРУПИ В ЗАВИСИМОСТ ОТ ПОЛА

Основни ценности		18 г. (N=228)			19-71 г. (N=221)			Различия юноши / мъже (N=236)	Различия юноши/ жени (N=212)
		Мъже (N=146)	Жени (N=82)	F	Мъже (N=90)	Жени (N=131)	F		
Стимулация	M	5.62		F=17.61* $\eta^2_p = 0.07$	4.91	5.02		F=25.85* $\eta^2_p = 0.10$	
	SD	1.06	1.20		1.00	1.05			
Себеутвърждаване	M	5.26	4.99		4.85	4.77		F=9.29* $\eta^2_p = 0.04$	
	SD	1.02	1.07		0.97	0.97			
Съществуване	M	6.10	6.09		5.63	6.04	F=14.76* $\eta^2_p = 0.06$	F=12.54* $\eta^2_p = 0.06$	
	SD	1.01	0.71		0.84	0.86			
Надличности	M	5.53	5.42		5.14	5.56	F=13.61* $\eta^2_p = 0.06$	F=9.07* $\eta^2_p = 0.04$	
	SD	1.02	0.83		0.90	0.80			
Взаимоотношения	M	5.60	5.70		5.36	5.85	F=16.28* $\eta^2_p = 0.07$		
	SD	1.18	0.78		0.94	0.86			
Нормативни	M	5.11	5.48	F=5.44* $\eta^2_p = 0.02$	4.94	4.98			F=11.54* $\eta^2_p = 0.05$
	SD	1.21	0.99		1.06	1.08			

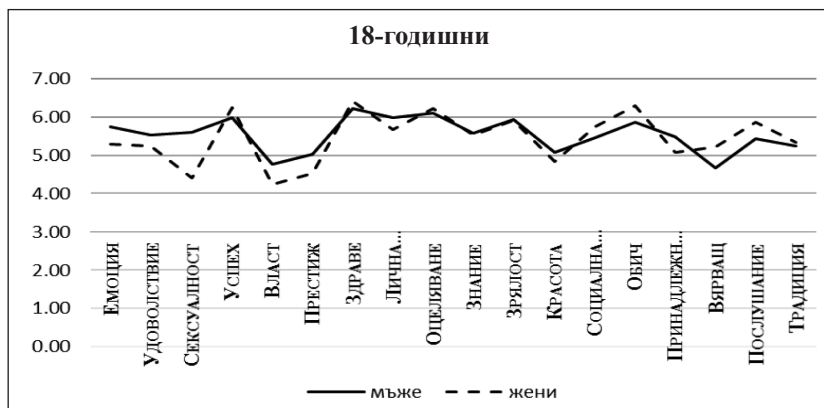
* $p < 0.003$, η^2_p – Partial Eta Squared

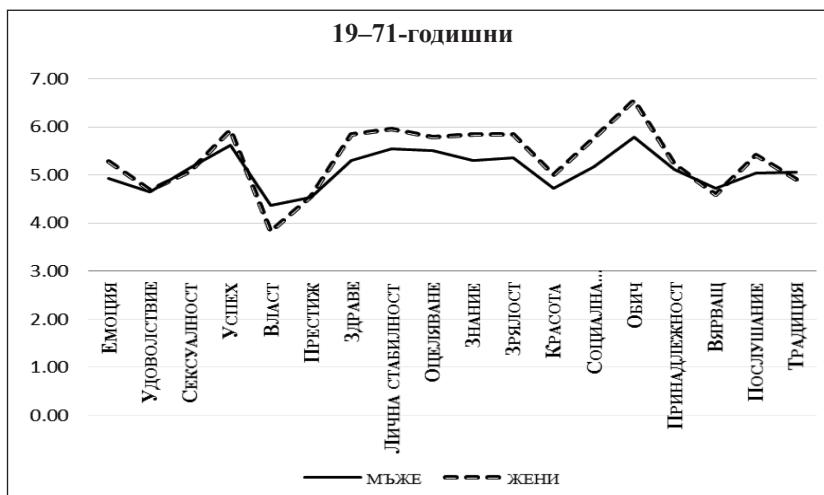
като мъжете оценяват по-високо ценностите, свързани със стимулация ($F = 11.69$, $p < 0.001$; $\eta^2_p = .003$), а жените – свързаните с взаимоотношения ($F = 9.30$, $p < 0.002$; $\eta^2_p = .002$), отново различията са по-скоро слаби (силата на ефекта η^2_p е от 0.02 до 0.03). Двухфакторният дисперсионен анализ представя, че има взаимодействие между пол и възраст за ценностите, свързани със стимулация ($F = 12.8$, $p < 0.001$) и при надличностни ценности ($F = 9.25$, $p < 0.002$). Резултатите от анализа за различията в основните ценности между мъжете и жените в двете възрастови групи са пред-

ставени на табл. 5. При юношите (18 г.) няма съществени различия в основните ценности с изключение на стимулация и нормативни ценности.

В допълнение, на фиг. 2а са представени резултатите по базисните ценности при 18 г., които много добре илюстрират различията, които се установяват при основните ценности (субфункциите). Момчетата на 18 г. в по-голяма степен от момичетата оценяват ценностите, включени в субфункцията стимулация, като се вижда и от Фиг. 2а, този резултат се дължи на по-високата оценка, която момчетата дават на

Фигура 2а. Полови и възрастови различия в базисните ценности при 18 г.

Фигура 2б. Полови и възрастови различия в базисните ценности при 19–71 години

ценностите удоволствие, емоция ($F = 6.51$, $p < 0.01$, $\eta_p^2 = 0.03$) и най-вече сексуалност ($F = 28.54$, $p < 0.000$, $\eta_p^2 = 0.11$). Обратно, момчетата на 18 г. в сравнение с момчетата по-високо оценяват нормативните ценности ($F = 5.44$, $p < 0.021$, $\eta_p^2 = 0.023$), като дават по-високи оценки за послушание ($F = 4.55$, $p < 0.034$, $\eta_p^2 = 0.020$) и вяра ($F = 5.01$, $p < 0.026$, $\eta_p^2 = 0.022$), но не се различават по традиция. Момчетата и момчетата във тази възраст не се различават съществено по отношение на себеутвърждаване (успех оценена близко, а власт и престиж оцени по-високо от момчетата), съществуване (здраве и оцеляване без разлика, а лична стабилност оценена по-високо от момчетата), взаимоотношения и надличностни ценности.

Налице са половите различия при 19–71 г. (за подр. вж. табл. 5), като жените в сравнение с мъжете оценяват по-високо ценностните субфункции **съществуване**, **взаимоотношения** и **надличностни ценности**. Фиг. 26 илюстрира различията при базисните ценности, от които се вижда, че различията в съществуване се дължат най-вече на по-високите оценки, които жените приписват на ценностите **лична стабилност** ($F = 8.04$, $p < 0.005$, $\eta_p^2 = 0.04$) и **здраве** ($F = 18.57$, $p < 0.000$, $\eta_p^2 = 0.07$). Жените по-високо оценяват и взаимоотношенията, като се вижда, че оценяват по-високо **социална подкрепа** ($F = 12.46$, $p < 0.01$, $\eta_p^2 = 0.05$) и най-вече **обич** ($F = 27.78$, $p < 0.000$, $\eta_p^2 = 0.11$). Жените оценяват по-високо и надличностните ценности като **знание** ($F = 13.33$, $p < 0.001$, $\eta_p^2 = 0.06$) и **зрялост** ($F = 10.80$, $p < 0.001$, $\eta_p^2 = 0.05$). Мъжете и жените не се различават съществено в ценностните категории **стимулация** (близки оценки при **сексуалност** и **удоволствие**, по-високи за жените при **емоция**) **себеутвърждаване** (близки оценки при **престиж**, по-високи за мъжете за **власт** и **успех**) и **нормативни ценности** (близки оценки при **традиция** и **вярвай**, по-високи за жените за **послушание**).

Установената по-висока оценка за ценността **стимулация** при момчетата (18 г.) е очаквана и типична за тинейджърите и

младите мъже, които обикновено представят по-високи резултати по търсене на уещания, нови преживявания и др. (напр. Zuckerman, 1994), като в по-голяма степен са и социално окуражавани да проучват средата (Gouveia et al., 2015). **Нормативните** ценности изразяват важността на съхранението на културата, социалните правила и норми, които обикновено се оценяват по-високо от жените и възрастните (напр. Robinson, 2013). В нашето изследване се установява, че нормативните ценности са по-високо оценени от младите момчетата, не само спрямо младите момчета, но и спрямо по-възрастните жени. Гоувея и колеги установяват спадане на нормативните ценности след 18 г. възраст, но и тяхната по-голяма важност за по-възрастните хора (Gouveia et al., 2015). В противовес на тенденцията по-възрастните да оценяват по-високо нормативните ценности (напр. Rokeach, 1973; Schwartz, 2005; Tamayo, 1988) в настоящото изследване се установява най-висока оценка за тях от страна на момчетата на 18 г. и то най-вече за ценностите послушание и вяра, и послушание при жените над 19 г. Мъжете и жените и в двете възрастови групи не се различават по традиция. Полученият резултат може да се дължи на спецификата на изследваната група, по-висока социална желателност сред изследваните лица и предполага допълнителни изследвания, за да може да се генерализира резултата за българските юноши.

Констатирано се различия при 19–71 г. мъже и жени в оценките им за **взаимоотношения** и **надличностни** ценности. В изследването на Гоувея и колеги тези ценности имат линеен модел на развитие, т.е. нарастват с възрастта (Gouveia et al., 2015). Надличностните ценности представляват естетическите, когнитивните и самоактуализиращите се потребности, които изискват време, за да се разгърнат, като Ериксън представя, че през годините опитът и предизвикателствата, с които личността трябва да се справи водят до фокус върху потребността от развитие (Erikson, 1982). По-високото им оценяване от же-

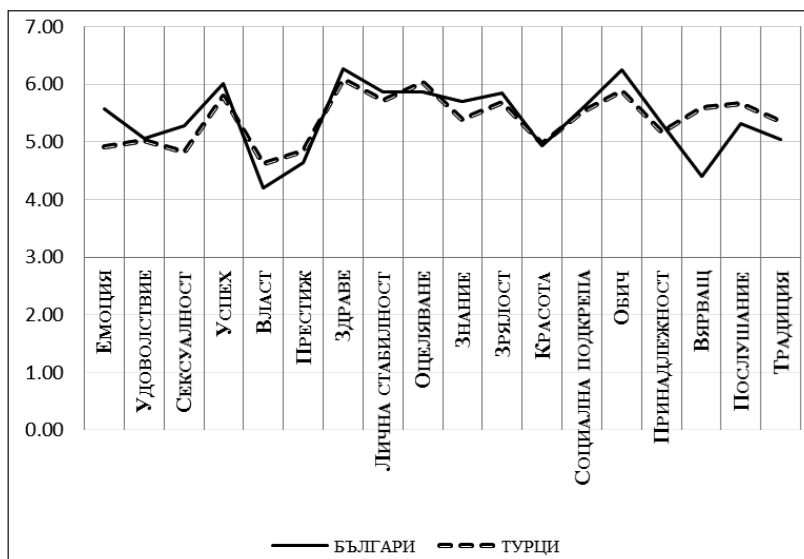
ните се констатира и в други изследвания, по-конкретно, жените оценяват по-високо ценностите, свързани с универсализъм (Schwartz & Rubel, 2005). Взаимоотношенията представляват потребността от принадлежност, любов и свързаност (Maslow, 1954), чиято значимост нараства, най-напред по времето, когато се търси партньор и по-късно, когато човек се наслаждава на социалните взаимоотношения, за да компенсира намаляващите физиологични и биологични функции. В нашето изследване жените им предават по-голямо значение, което е очаквано за взаимоотношенията, поради ценността, която жените преписват на социалните контакти и мрежи. По отношение на *съществуване*, основният принцип е тези ценности да осигурят основата за биологичното и физиологично оцеляване на индивида. Както в изследването на Гоувей и колеги (Gouveia et al., 2015), така и в настоящото, съществуването по-високо се оценява от жените с напредване на възрастта, което вероятно свидетелства за различия при мъжете и жените в остаряването и очакванията за живота, но все пак

се необходими по-задълбочени изследвания, за да се потвърдят или отхвърлят тези джендър различия.

На табл. 6 са представени ранжирането и резултатите от дисперсионния анализ за различия в основните ценности в зависимост от етническия произход на лицата (MANOVA: Wilk's Lambda = 13.68 (6,436), $p < 0.001$). Това, което прави впечатление от ранжирането е, че подредбата на ценностите при българи и турци е относително подобна, с две основни разлики. Първо, нормативните ценности, които са поставени на последно място при българите са на второ място при турците, веднага след съществуване и второ, стимулация, която е на четвърто място при българите, е на последно място при турците. В същото време, средните стойности на отделните ценности не са много различни, като тези при българите варират между 6 (съществуване) и 4,92 (нормативни), докато при турците между 5,95 (съществуване) и 4,93 (стимулация). Както вече посочихме, основната разлика е при нормативните ценности, които са значимо по-високо оценени при

ТАБЛИЦА 6
РЕЗУЛТАТИ ОТ ДИСПЕРСИОННИЯ АНАЛИЗ ЗА ОСНОВНИТЕ ЦЕННОСТИ ПРИ
ДВЕТЕ ЕТНИЧЕСКИ ГРУПИ (БЪЛГАРИ: N=309; ТУРЦИ: N=134)

Основни ценности	Етническа група	M	SD	F	Ранжиране	
					Българи	Турци
Стимулация	българи	5,31	1,11	F=11,17* $\eta^2_p=0.03$	Съществуване	Съществуване
	турци	4,93	1,06			
Себеутвърждаване	българи	4,95	1,03		Взаимоотношения	Нормативни
	турци	5,08	1,01			
Съществуване	българи	6,00	0,94		Надличностни	Взаимоотношения
	турци	5,95	0,78			
Надличностни	българи	5,49	0,95		Стимулация	Надличностни
	турци	5,35	0,80			
Взаимоотношения	българи	5,71	1,02		Себеутвърждаване	Себеутвърждаване
	турци	5,52	0,88			
Нормативни	българи	4,92	1,18	F=29,83* $\eta^2_p=0.06$	Нормативни	Стимулация
	турци	5,53	0,84			

ФИГУРА 3. Етнически различия в базисните ценности

турците и стимулация, която е значимо по-висока оценена от българите. Както илюстрира и Фиг. 3 значимата разлика при нормативните ценности се дължи предимно на по-високата оценка, която турците приписват на традиция, послушание и най-вече на вярващ ($F = 42.38, p < 0.000, \eta^2_p = 0.088$), докато разликата при стимулация се дължи на по-високите оценки, които българите приписват на сексуалност ($F = 8.19, p < 0.004, \eta^2_p = 0.018$) и най-вече на емоция ($F = 24.01, p < 0.000, \eta^2_p = 0.052$).

Установените етнически различия по отношение на стимулация и нормативни ценности са очаквани, като вече по-горе посочихме традиционно по-високите оценки за хедонизъм, стимулация и др. при българските юноши и студенти при множество изследвания, както и значителното присъствие на юноши в нашата извадка. Високите оценки за нормативните ценности, които констатираме при лицата с турски произход също са очаквани. Обикновено резултатите на българските турци, свързани с културните практики представят по-голяма обвързаност с традициите и религията, макар в нашето изследване да няма различия по традиция между българи

и турци. В скорошно изследване за колективната идентичност и акултурацията при юноши от турски произход също се установява, че те дават по-голямо предпочитание на етническата си, отколкото националната си идентичност. В значителна степен етническата идентичност на българските турци се определя от майчиния език и религията (Таир, Димитрова, 2013).

Изводи и заключение

Резултатите от настоящото изследване могат да се обособят в две насоки:

Първо, структурата и съдържанието на модела отговарят на теоретичните очаквания, като се потвърди двуменсионалната функционална структура на ценностите. Все пак, насочващата поведението функция, т.е. разграничението на лични срещу централи и срещу социални цели е по-стабилно, отколкото представящата потребностите функция или ценности на оцеляването срещу ценности на развитието. Предложените 18 маркери добре представят базисните ценности – стимулация, себепотвърждаване, съществуване, взаимотношения, надличностни и нормативни,

като психометричните характеристики на метода, с който се измерват са приемливи за изследователски цели.

Второ, налице са значими различия в ценностите в зависимост от възрастта, пола и етническия произход, които са в съответствие с функционалната перспектива и предишните изследвания (Gouveia et al., 2014; Schwartz & Rubel, 2005). Етнически различия са налице само при стимулация и нормативни ценности, докато възрастовите и половите са при по-голямата част от базисните ценности. Като цяло, с нарастване на възрастта спада значенето на ценностите, свързани със съществуване, стимулация, взаимоотношения и донякъде себеутвърждаване. Също така, при юношите са по-добре изразени личностните цели (стимулация, себеутвърждаване), както и ценностите, свързани с оцеляване – съществуване и нормативни ценности. Различията в ценностите не са само възрастови, но е налице и джендър ефект, като може да се приеме, че мъжете са по-личноно насочени (стимулация), докато ориентацията на жените е повече към централни (надличностни, съществуване) и социални (взаимоотношения, нормативни) цели.

Представените резултати са част от по-широките настоящи и бъдещите изследвания, които са насочени към проверка на функционалната теория в кроскултурен план, като се събират данни в редица страни от различни континенти, целящи да покажат, че функционалната теория може да разшири съществуващите модели за разбиране на структурата и ценностите на личността.

ЛИТЕРАТУРА

- Байчинска, К. (1994). *Ценности. Ценностен стрес... Ценостна криза!* Акад. изд. „Марин Дринов“, С. [Baychinska, K. (1994). *Tsennosti. Tsennoten stress... Tsennostna kriza!*. Akad. Izd. “Marin Drinov”, S.]
- Байчинска, К. (2011). *Ценностите на съвременната българска култура*. ИК „Гутенберг“, С. [Baychinska, K. (2011). *Tsennostite na savremennata bulgarska kultura*. IK “Gutenberg”, S.]
- Василева, Л. (2003). Междукултурни изследвания на ценности в труда в контекста на теорията на Г. Хофстеде. *Психологични изследвания*, 1, 35-40. [Vasileva, L. (2003). *Mezhdukulturni sravnenia na tsennostite na truda v konteksta na teoriata na H. Hofstede*. *Psihologichni izsledvania*, 1, 35-40]
- Гарванова, М. (2013). *Трансформация на ценностите на съвременния българин*. Изд. За буквите – О писменехъ, С. [Garvanova, M. (2013). *Transformacia na tsennostite na savremenia bulgarin*. Izd. Za bukвите – O pimeneh, S.]
- Илиева, С. (2009). *Ценности и трудова мотивация*. Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, С. [Ilieva, S. (2009). *Tsennosti i tridova motivacia*. Univ. Izd. “Sv. Kl. Ohridski”, S.]
- Карабелова, С. (2011). *Ценности и културни практики в България*. Изд. „Класика и Стил“ ООД, С. [Karabeliova, S. (2011). *Tsennosti i kulturni praktiki v Bulgaria*. Izd. “Klasika I Stil”, OOD, S.]
- Клинчарски, В. (1989). *Ценностни параметри на психичното поле*. Акад. изд. „Марин Дринов“, С. [Klincharski, V. (1989). *Tsennostni parametric na psihichnoto pole*. Akad. Izd. “Marin Drinov”, S.]
- Папазова, Е., Пенчева, Е. (2009). Психологичен тип и ценности в труда при български студенти. *Психологични изследвания*, кн. 1, 37–56. [Papazova, E., Pencheva, E. (2009). *Psihologichen tip i tsennostite v truda pri bulgarski student*. *Psihologichni izsledvania*, 1, 37-56].
- Паспаланова, Е., Дилова, М., Герганов, Е., Петкова, К. (1997). Ценностите на българите в началото на прехода. В: К. Байчинска (ред.) *Преходът в България през погледа на социалните науки*. Акад. изд. „Марин Дринов“, С., 175-182. [Paspalanova, E., Dilova, M., Gerganov, E., Petkova, K. (1997). *Tsennostite na bulgarite v nachaloto na prehoda*. V: K. Baychinska (red.) *Prehodut v Bulgaria prez pogleda na socialnite nauki*. Akad. Izd. “Marin Drinov”, S., 175-182].
- Таир, Е., Димитрова, Р. (2013). Етническа идентичност и акulturационни ориентации при български юноши от турски етнически произход. *Психологични изследвания*, кн.1, 87–108. [Tair, E., Dimitrova, R. *Etnicheska identichnost I akulturacionni orientacii pri bulgarski yunoshi ot turski proizhod*. *Psihologichni izsledvania*, 1, 87-108.]
- Таир, Е., Sortheix, F. M. (2011). Ценности и психично благополучие при студенти от Аржентина, България и Финландия. В доклади от X международна научна конференция „Приложната психология в България: възможности и перспективи 2011“, ВСУ „Ч. Храбър“ [Tair, E., Sortheix, F. M. (2011). *Tsennosti i psihichno blagopoluchie pri studensti ot Arzhntina, Bulgaria i Finlandia*. V dokladi ot X *Mezhdunarodna nauchna konferencia “Prilozhnata psihologia v Bulgaria: vazmozhnosti i perspektivi 2011”*. VSU “Sh. Hrabar”.

- Ardila, R., Gouveia, V., de Medeiros, E. D. (2012). Human values of Colombian people. Evidence for the functionalist theory of values. *Revista Latinoamericana de Psicologia*, 44, 105-117.
- Costa, P. T. Jr., & McCrae, R. R. (2006). Age changes in personality and their origins: Comment on Roberts, Walton, and Viechtbauer (2006). *Psychological Bulletin*, 132, 26-28.
- Erikson, E. H. (1959). *Identity and the life cycle*. New York, NY: International Universities Press.
- Erikson, E. H. (1982). *The life cycle completed: A review*. New York, NY: Norton.
- Gouveia, V. V. (1998). The nature of individualist and collectivist values: A within and between cultures comparison [in Spanish]. Unpublished doctoral dissertation. Spain: Complutense University of Madrid.
- Gouveia, V. V. (2003). The motivational nature of human values: Evidences of a new typology [In Portuguese]. *Estudos de Psicologia*, 8, 431-443.
- Gouveia, V. V. (2013). *Functional theory of human values: Fundaments, applications and perspectives* [in Portuguese]. Sao Paulo: Casa do Psicologo.
- Gouveia, V. V., Albuquerque, F. J. B., Clemente, M., & Espinosa, P. (2002). Human values and social identities: A study in two collectivist cultures. *International Journal of Psychology*, 37, 333-342.
- Gouveia, V. V., Milfont, T. L., V. M. Guerra (2014). Functional theory of human values: Testing its content and structure hypothesis. *Personality and Individual Differences*, vol. 60, 41-47.
- Gouveia, V. V., Milfont, T. L., Fischer, R. & Coelho, J. A. P. M. (2009). Teoria funcionalista dos valores humanos: Aplicações para organizações (A functionalist theory of human values. Applications in organizations). *Revista de Administração Mackenzie*, 10, 34-59.
- Gouveia, V. V., Milfont, T. L., Fischer, R., & Santos, W. S. (2008). Teoria funcionalista dos valores humanos [Functionalist theory of human values]. In M. L. M. Teixeira (Ed.). *Valores humanos e gestão: Novas perspectivas* (Human values and management: New perspectives) (pp. 47-80). São Paulo, SP: Senac.
- Gouveia, V. V., Santos, W. S., Milfont, T. L., Fischer, R., Clemente, M. & Espinosa, P. (2010). Teoria funcionalista de los valores humanos en España: Comprobación de las hipótesis de contenido y estructura (Functionalist theory of human values in Spain: Testing the content and structure hypotheses). *Revista Interamericana de Psicologia*, 44, 203-214.
- Gouveia, V. V., Vione, K. C., Milfont, T. C., Fisher, R. (2015). Patterns of Value Change During the Life Span: Some Evidence from a Functional Approach to Values. *Personality and Social Psychological Bulletin*, vol. 41(9) 1279-1290.
- Guerra, V. M., Gouveia, V. V., Sousa, D. M., Lima, T. J., & Freires, L. A. (2012). Sexual liberalism-conservatism: The effect of human values, gender and previous sexual experience. *Archives of Sexual Behaviour*, 41, 1020-1039.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Beverly Hills, CA: Sage.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kenrick, D. T., Griskevicius, V., Neuberg, S. L., & Schaller, M. (2010). Renovating the pyramid of needs: Contemporary extension built upon ancient foundations. *Perspectives on Psychological Science*, 5, 292-314.
- Kluckhohn, C. (1951). Values and value orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. In: T. Parsons & E. A. Shils (Eds.) *Toward a general theory of action* (pp. 388-433). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Korman, A. (1974). *The psychology of motivation*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Maio, G. R. & Olson, J. M. (Eds.) (2000). *Why we evaluate: Functions of attitudes*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper & Row. Novas perspectivas (pp. 47-80). São Paulo, Brazil: Senac.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Robinson, O. C. (2013). Values and adult age: Findings from two cohorts of the European Social Survey. *European Journal of Ageing*, 10, 11-23.
- Rohan, M. J. (2000). A Rose by Any Name? The Values Construct. *Personality and Social Psychology Review*, vol. 4, No. 3, 255-277
- Ronen, S. (1994). An understanding structure of motivational need taxonomies: A cross-cultural confirmation. In: H.C. Triandis, M.D. Dunning, & I.M. Hough (Eds.). *Handbook of industrial and organizational psychology* (vol. 4, pp.241-269). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 25 (pp. 1-65). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H., & Boehnke, K. (2004). Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*, 38, 230-255.
- Schwartz, S. H. (2005). Validity and applicability of the theory of values. In A. Tamayo & J. B. Porto (Eds.), *Valores e comportamentos nas organizações* [Values and behavior in organizations] (pp. 56-95). Petrópolis, Brazil: Vozes.

- Schwartz, S. H., & Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multi-method studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 1010-1028.
- Schwartz, S. H. (2011). Studying values: Personal adventure, future directions. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42, 307-319.
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press.
- Tamayo, A. (1988). Influences of gender and age on the value system [in Portuguese]. *Arquivos Brasileiros de Psicologia*, 38, 91-104.
- Welzel, C. (2014). *Freedom rising: Human empowerment and the quest for emancipation*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Zuckerman, M. (1994). *Behavioral expressions and biosocial bases of personality*. New York, NY: Cambridge University Press.

PERSONAL VALUES FROM THE PERSPECTIVE OF FUNCTIONAL THEORY OF HUMAN VALUES: BULGARIAN STUDY

Ergyul Tair, Valdiney V. Gouveia, Kalina Popova

Abstract. *The aim of this study in the first plan has been to gather empirical evidence regarding the stability of functional theory of values in Bulgaria, testing its content and structure and the psychometric properties of its measurement. Also, our objective was to know values orientation of people studied, including their values orientation depending on age, gender and ethnical background. Support for the theoretical model that proposes two widely accepted pan-cultural functions: values guide actions (personal, central, or social goals), and express needs (survival or thriving needs) was obtained in Bulgarian sample (N=458) with confirmatory factor analysis and multidimensional scaling. The results presented that the personal-central-social distinction was more well-defined than the survival-thriving distinction, but fit of data to model is good, as the results gave support to the content of the model with six sub-functions: excitement, promotion, existence, suprapersonal, interactive and normative values. The psychometric characteristics of the Basic Values questionnaire (internal consistency and homogeneity of the scales measuring the six basic values) were considered acceptable for research purposes. The results present significant differences in values depending on the individual characteristics such as gender, age and ethnic background. Adolescents compared to older estimate higher excitement, promotion, existence and normative values, as there is also a gender effect. Ethnic origin leading to differences in the estimates of excitement and normative values.*

Keywords: Bulgaria; functional theory; value structure; value content; ethnic; age and gender differences.

Assoc. Prof. Ergyul Tair, PhD

Department of Psychology,
Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences,
Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6, 1113 Sofia, BULGARIA
✉ ergyul_tair@yahoo.com

Prof. Valdiney V. Gouveia, PhD

Federal University of Paraiba, Department of
Psychology, 58.051-900 Joao Pessoa, PB, BRAZIL
✉ vvgouveia@gmail.com (V.V. Gouveia).

Kalina Popova

Department of Psychology,
Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences,
Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6, 1113 Sofia, BULGARIA
✉ kalina_popova@yahoo.com